

Mackmyras industriverksamhet efter järnbruket

Föredrag av Rolf Klingberg vid 200-årsjubileet på Mackmyra 16/8 2014 [med några kommentarer från åhörare]. Utskrivet och lätt redigerat av Svante Janson.

Vi har genom Tage och Eva och deras ättlingar hört en hel del om Mackmyra under den Elfbrinkska epoken; hur Elfbrinkarna tog Mackmyra till sig och utvecklade Mackmyra under 1800-talet, och hur vi där förstår att det fanns starka kopplingar med deras handelshus och rederier i Gävle. För att förstå det historiska sambandet och utvecklingen så finns det anledning att se kopplingen med vad som fanns runt om. Gävle och Elfbrinkarna med handelshus och rederier var en mycket viktig del i Mackmyras tillblivelse ur vår synpunkt och utveckling under 1800-talet. Vi ska komma ihåg att Gävle växte till att bli Sveriges största rederistad under en period fram till mitten på 1800-talet, till dess att järnvägarna, med Gävle-Dala järnväg, byggdes i mitten på 1800-talet och drog ner hela handeln från Bergslagen till Göteborg. Innan dess gick handeln ut över Gävle.

När Wilhelm Elfbrink dog 1870 så tog ju den Elfbrinkska epoken egentligen slut här på Mackmyra. Jag tänkte berätta lite grand om sambandet från järnbrukets avveckling till Mackmyra idag, eller snarare när Tage tog hand om det. Och det blir att också väva in lite grann att det inte bara är Elfbrinkarna som varit betydelsefulla för vårt släktarv idag, utan där kommer också in Fogelmarck och Klingberg.

Fogelmarck kom in när Wilhelm Elfbrink dog. Wilhelm Fogelmarck från Västervik var gift med Emma, dotter till Wilhelm Elfbrink. Emma och Wilhelm Fogelmarck bodde på Vall, en herrgård alldeles hitom Gävle, vid Kungsbäck. En del av er känner ju väl till Vall; Valls marker blev så småningom övningsmarkerna för 114s regemente och herrgården var översteboställe till regementet en gång i tiden.

Till Vall kom Wilhelm Fogelmark 1860. Han drev gården som då var ett jordbruk och den byggdes upp som en lantbruksskola. Vall blev under mitten på 1800-talet känt som en lantbruksskola med en skicklig föreståndare, och det var Wilhelm Fogelmarck. Där kommer jordbrukskunskapen ordentligt in hos oss, som senare utvecklades här på Mackmyra. Men Fogelmarck blev inte bara den som drog in intresset för jordbruk i släkten. Han tog över släktdriften av Mackmyra efter Elfbrinkarna, i och med att han ju var gift med dottern Emma som var en utav arvtagarna, och som såvitt jag kan förstå var den av de tre systrarna som ärvde Mackmyra bruk.

Det gjorde att vår farmor Anna, född Fogelmarck, föddes på Vall 1867. [Tage: I det rum som för närvarande är konferensrummet, en trappa upp.] På 1870-talet så tog Wilhelm Fogelmarck över driften av Mackmyra bruk. Elfbrinkarna hade ju Mackmyra som sommarbostad; det var inte åretruntbostad åt Elfbrinkarna på 1800-talet utan de hade bostad i Gävle. Det innebär att Wilhelm Fogelmarck var ansvarig när man kom till att bruksdriften inte längre var lönsam och man beslöt att lägga ner järnbruksdriften här på Mackmyra 1877. Där har jag ett andrahandsminne av ljudförändringen, därför att min farmor Anna talade om att när hammaren tystnade blev det så tyst, så tyst, Järnhammaren den gick ju dygnet runt och slog, driven från vattenhjulet som drevs utav forsen här, fram till dess att man stängde. Det är så att säga mitt första ljudminne från Mackmyra, och det är drygt 130 år sedan.

Vi går in i en ny period. Man skulle ersätta driften med någonting. Här lägger man ner en stor driftsenhet. Det var ju industrifolk som drev, och de skulle göra något annat istället. Och vad gjorde

de? Jo de, med hjälp utav Lundebergarna, beslöt att bygga Mackmyra sulfitfabrik, öster om parken här på Mackmyra. (Vi har ju i initialerna här på ladugården ett bevis på att Lundebergarna, som hade Forsbacka bruk och också var stora, var engagerade i Mackmyra. De tog över järnbruksdriften ifrån Mackmyra; den slussades i viss mån över till Forsbacka när man lade ner driften här.) Det var en av Sveriges första sulfitfabriker, färdig 1889. Det var ju en rätt stor sak att bygga upp en av Sveriges första sulfitfabriker. Vi ska ha klart för oss att de levde i en ordentlig industrimiljö med sina kontakter på den tiden. Vi hade kontakterna med Göransson med Bessemerblåsningen som byggde upp Sandvikens järnverk. Det var ju släktkontakter och affärskontakter. Vi hade kontakterna som byggde upp Korsnäs, det stora pappersbruket här som började som sågverk 1855. Där var våra förfäder från Mackmyra med från starten och där var Lundebergarna med; Klingbergarna och Lundebergarna höll ihop om det där och var länge med i ett konsortium om hur man styrde Korsnäs. De levde i den miljön och det gjorde att de fortsatte med industriverksamhet genom att bygga upp en ny sulfitfabrik. Den blev ju sedan driven mycket av vår farfar Erland under första delen av 1900-talet. Vår farbror Axel utbildade sig till civilingenjör för han tänkte då att när han blev civilingenjör på cellulosa var avsikten att han skulle ta hand om driften på fabriken. [Ulla: Jag har alltid fått höra att nästa pojke det var Erland, han skulle bli ekonom, och det behövdes ju också vid Sulfiten. Sen kom den tredje, det var Wille och han blev jurist. Sen kom Carl och eftersom de andra tre pojkarna skulle kunna ta hand om Sulfiten så blev han jordbrukare.]

Sedan kom ekonomiska krisen runt 1930 och man klarade inte ut ekonomin utan banken fick ta över Sulfiten, men Bruket räddades kvar i släkten. Men det gjorde att Axel stack över till Amerika och fick inte chansen att bli VD på fabriken.

Det om Sulfiten.

Vad gällde bruket så ville man också ersätta när man stängde smedjorna. Det blev i första hand den stora kvarn som byggdes upp. I hörnet på smedjorna, där låg ju den stora kvarnen. Kolhuset revs; grunden var kvar och på den byggde man upp magasinet som vi har det idag. Det blev ett stort spannmålsmagasin som användes till att ta emot spannmål från södra Sverige. Man byggde ett stickspår från Gävle-Dala järnväg ner hit och ut på bruket här in under taket på magasinet för att ta in spannmål. Stor kvarn driven av vattenkraften från järnbrukstiden och så skeppade man iväg mjölet på järnväg. Det var Norrlands största kvarn och exporten gick på järnväg från kvarnen här norröver. Det var en stor drift som i viss mån ersatte det man haft tidigare med järnbruk. Nog klar runt 1890. Det visar att släkten hade kvar drivkraften att få fram industrier på olika sätt.

Vår farfar Erland Klingberg kom in i det här ungefär 1897, när han utnämndes till disponent på Mackmyra bruk. Han var officer, men det var ett halvtidsjobb i regel och stora delar av året så hade de tid för civilt arbete. Vilket de också behövde, för det var allmänt känt att officerarna var dåligt betalda på den tiden. De flesta adelsmännen som var officerare hade privata pengar från annat håll som gjorde att de kunde vara officerare. Men det var fint att vara officer. Erlands far hade varit disponent på Hällefors och Gustafsströms bruk och där finns järnbrukserfarenhet, liksom även i tidigare generationer. Men, vår Erland, farfar, kom alltså inte hit förrän efter det att järnbruket var nedlagt. Men han hade arbetat på bl.a. Hagge bruk tidigare och han hade erfarenhet från industridriften i den typen av företag, när han kom hit och fick ta ansvaret för driften av det som en gång i tiden var järnbruket och sedan järnbrukets efterföljare. Det var 1895 han gifte sig med Anna Fogelmarck, och sedan flyttade de hit till herrgården 1910. Då var det likaså som förut sommarboende; de bodde inte

heller här på vintrarna. Ända fram till dess att min pappa Carl och Wilhelm ärvde Mackmyra 1938 och vi flyttade hit 1939. Det var då man lade in elvärme. Det var ett av Sveriges första hus med elvärme; vi hade ju egen kraftstation så därav kom det. Så Carl och Sara med oss barn var de första åretruntboende här på herrgården.

Kraftstationen byggdes efter att vi hade fått igång kvarnen. 1905 var kraftstationen färdig. Det var ju då också ganska modernt att kunna ha en egen kraftstation. Det var inte bara lamporna till oss utan man byggde upp ett distributionsnät här i trakten så att vår kraftstation här servade en del av bygden med elström till de första glödlamporna. Det distributionsnätet levde kvar ända in på 1950-talet.
[Tage: 1959]

Då har vi tagit fram industrimässigt i stort sett vad som hände i och med att järnbruket lades ned. Vi kommer via det fram till bruket i mera modern tid som även jag minns.

Vi kan börja med mejeriet som farfar Erland byggde; står det 1927 eller något sånt? [Tage: Det är äldre, men det brann och efter branden så fick man bygga om överdelen, och då tog farfar chansen och satte dit sina initialer EK.]

Vi hade alltså mejeri. Och ifrån mejeriet så hade vi också en mjölkbutik inne i Gävle. Det gick dagliga leveranser ifrån mejeriet här in till vår egen butik inne i Gävle. Den fanns kvar in på 40-talet. Jag minns den; då hade man väl i och för sig lämnat över den affärsmässiga driften till någon därinne, men det var fortfarande Mackmyras mjölkbutik. [Ulla: Ja, jag har varit inne där.] Till mejeriet så hade vi ju då också problemet med hur man kyler mjölken och alltihop på sommaren. Jo genom is. Det vill jag ta fram därför att det tekniskt är rätt intressant. Där hade man till mejeriet en stor isstack. Isen togs på Gavleån och sågades upp vintertid i stora block, och lades sen under sågspån (från egen såg, som man hade här också) och under sågspånen så kunde isen hålla sig över hela sommaren, och den användes då för kylning. (En del av er kanske också har sett spåren i gamla byggnader i städerna där man under första halvan på 1900-talet i förnämligare våningar hade isskåp och hela sommaren sprang det iskarlar och bar upp isblock på Östermalm och andra förnämliga stadsdelar för att lämna kylning till de isskåp man hade före moderna kylskåp. Moderna kylskåp kom inte förrän på 40-talet egentligen.) Mejeriet var en driftsenhet som lades ner här runt 1945. Jag kommer ihåg när det avvecklades men inte året.

Då satte mamma igång med en ny verksamhet i mejerilokalerna där nere. Och det var tvättstuga. På den tiden fanns inga tvättmaskiner, inte för vanligt folk och inte för fint folk heller, utan det var tvättstuga. Vad var föregångaren till tvättstugan? Brygghuset nedanför herrgården var en på sin tid modern anläggning för tvätt som fanns här på 1800-talet. Jag vet att senare hade de boende på Sulfiten, i arbetarbostäderna vid Ivarsbron där, alldeles nedanför Ivarsbron det stora tvätthuset som Sulfiten byggde upp åt sina anställda, med kar som man kunde elda under för att få varmvatten, och så låg klappbryggan ute i ån. Klappbryggan, vad var det? Jo, det var en brygga som låg precis i vattenbrynet så att du kunde få upp vatten på bryggan och du kunde med klappträn slå ur vattnet ur lakan och kläder. Det var den allmänna tvättmöjlighet som fanns fram till 1950-talet för många.

Tvättstugan som Sara låg mycket bakom, den byggdes alltså i gamla mejeriet och det var då en kommersiell tvättstuga med stora tvättmaskiner. Där arbetade några utav damerna på bruket. Helga Jansson var föreståndare som ni kommer ihåg, Kalles fru. Det var kommersiellt och det togs in tvätt från andra håll och kördes. [Ulla: Bland annat har jag för mig att det var ett sjukhus i Forsbacka som

det byggde mycket på, för kontinuerligt kom det ju då mycket tvätt från sjukstugan där. Och så var det en stor mangel, varmmangel, vilket var väldigt viktigt också.]

Vi ska ta en annan grej och det är från järnbrukstiden. Vi vet att det var ett brukssamhälle där det var självhushåll och patron tog ju i regel hand om alla anställda lite grand som en familj. Och, det var väldigt väsentligt för det hade i stort sett alla bruk, de hade stora egna jordbruk för att klara av självförsörjningen, i stort sett, med mat till sina smeder och anställda. Det hade man här på Mackmyra också. Smedernas ladugård känner en hel del till, som ligger här nere fortfarande på bruket i ändan på bruksgatan. Det innebar att alla smederna var betrodda med att ha egen ko, och de hade alltså tillsammans en ladugård där de hade sina kor. Potatisland hade man ju för alla anställda där potatisen brukades gemensamt och så fick varje anställd några egna fåror där de fick sätta potatis och sköta själva. Det där systemet med att anställda hade egen potatis, det förekom allmänt på storjordbruken; ända fram på 1960- och 70-talet kunde det förekomma att man som anställd skulle ha sina rader och odla egen potatis. [Ragnar: Jag kan inflika här att om man går över ån, på golfen, så finns det två stycken åkrar, det ena är Smiåker höger, smedernas åker höger, och det andra är Smiåker vänster, där Driving range är. Där smider nu golfare sina järn.]

[Anna: Hur många anställda kunde det vara ungefär? Eva: 200 som fick ersättning, deltid eller heltid, och det var vare sig det var jordbruk eller på järnbrukstiden; personer som varit engagerade på ett eller annat sätt, vare sig de varit och kolat eller annat.] Jag tror inte att det var 200 anställda, det var väl 12 smeder och en massa hantlangare och lantbruksfolket och så. Men Eva har rätt såtillvida att det var en väldig massa underentreprenörer som jobbade för att det hela skulle funka. Säkerligen hundratalet som bara höll på med och kolade och tog fram kol och jobbade i skogen. Och det var ju böndernas stora extraförtjänst, runt om i landet, att ha sådana här vinterjobb och med att göra transporter; det var ju mycket hästtransporter då. Jag såg en uppgift att bara det träkol som behövdes för ett års drift utav den här lilla hammaren krävde ungefär 3000 hektar skog per år, och det där ledde till att hela Bergslagen i slutet på 1800-talet hade jädligt svårt att få fram skog. Det var skogen många gånger som var begränsningen, flaskhalsen, för hur stort ett järnbruk kunde bli, därför att det var svårare att få fram träkol för driften än att skaffa fram tackjärn. Så det var väldigt mycket folk engagerade runt om en sådan här driftsenhet som underentreprenörer. [Ulla: Men om vi sen skulle komma fram till på 1940-talet, så har jag för mig att pappa Carl sade att under kriget så hade han ungefär 50 familjer som han kände ansvar för här, som bodde i hans lägenheter och som var direkt beroende av bruket, förutom de där som du säger hade vinterjobb. Det fanns bostäder åt alla, inte bara på bruksgatan utan också uppe i byn. Eva: Ja då stämmer det. Om man ser på järnbruket så är det tre fjärdedelar av allt arbete som skedde utanför själva bruket.]

Jag vill också peka på att det var rätt mycket självhushåll och det var det som gjorde att det blev stora jordbruk till. Vi ser ju den stora slaggstensladugården till exempel som ett tecken på det; var det 80 kor eller något sånt? [Ulla: Vi hade över hundra djur när jag gick där med pappa när jag var 6-7 år. Det var två tjurar, och så var det kor, kvigor och kalvar; det var över 100 nötkreatur.]

Det där gjorde ju att jordbruket var en väldigt väsentlig del, och det är här som ju Fogelmarck i viss mån kommer in med sitt intresse från det att han drev lantbruksskolan på Vall och sedan kom över hit. En del av oss minns ju att på gamla brukskontoret här fanns mängder av diplom från hushållningssällskapet om fröodling, de var mycket framstående fröodlare här på Mackmyra, och

hästmedaljer från avelsarbetet med hästarna. Så de var väldigt framstående som jordbrukare. Och runt om i landet så var det ofta sådana här bruk som drev utvecklingen framåt inom jordbruket.

När mamma Sara kom hit så vet jag att hon då på 40-talet var starkt intresserad i att förbättra de sociala villkoren för de anställda som bodde här, och då kommer vi in på att det stora hon drev igenom lite in på 40-talet det var att ordna vatten och avlopp åt hela bruksgatan. Vi ska försöka se framför oss utvecklingen innan vatten och avlopp kom till. Jag kommer ju ihåg hur man sprang hos arbetarkompisarna som jag hade som lekkamrater här. Där står i köket en hink med en skopa, det är vattenhinken och en skopa och det är för hela familjen; där har man vattnet och där dricker man vattnet. Och toalett, ja, varje hushåll hade sitt eget dass borta vid vedboden, en lång rad med dass. [Ragnar: Och det har de fortfarande; för varje hyresgäst här så ingår även ett dass. De finns kvar.] Det normala var ju att vi grabbar och karlar gick bara runt knuten. Och på den tiden så ska vi ha klart för oss att var det så att gick man bort, okej att man låste dörren för att markera att det inte var någon hemma, men man hängde opp nyckeln på dörrkarmen. (Så att det var inte fråga om att bryta sig in någonstans, för det är så jobbigt att ordna med lås och så om man brutit sönder.) Annars var det ju det att man hade bara en enda nyckel och många barn, och det gjorde att låste man så hängde man nyckeln för det fanns bara en nyckel. Och Tage, jag tror tyvärr att du har avvecklat den seden vi hade när vi bodde här som barn du och jag för då lades ju stora portnyckeln under fotskrapan. [Thomas: Det kommer till och med jag ihåg.] På 40-talet kom alltså moderniseringen genom att vatten och avlopp drogs in.

Carl och Wille hade ju också industriintressen när de kom hit 1939. Bland det första de gjorde så köpte de en press som stod ett par år härute på backen; den kom aldrig igång i kommersiell drift. Tanken var att man med den stora pressen skulle pressa handtag till Sandviks sågar. Man pratade om det gång på gång och jag minns det som grabb. [Wilhelm?: Pressa trähandtag?] Ja, du pressar dem av trämjöl. [Tage: Det finns ett på vinden. En prototyp.]

Istället så kom ju kriget, och då körde pappa Carl igång gengastorken här på andra sidan ån. Gengas, vad var det? Jo, under kriget fick vi ingen bensin till bilarna, och man drev de få bilar som gick med gengas, och gengasen det var en stor burk där man eldade antingen kol eller ved och fick gasen som drev bilen. Och pappa gjorde och sålde då gengasved här uppe i en anläggning som han byggde upp. [Tage: Gengastorken finns kvar, den syns på andra sidan ån. Den är renoverad för att jag tycker det är en så ovanlig grej, och så hedrar det min pappa.]

Smedjan. Det fanns ju då smedtraditioner ordentligt, och i rännan på gamla bruksmedjan så hade vi då gårdssmedjan. Kjellberg kommer ni ihåg som var vår skicklige smed och under kriget så var han så pass driftig och erfaren så att han byggde en EPA-traktor; vi köpte in en lastbil och han bröt ner den och gjorde en EPA-traktor som tillsammans med den gamla traktorn var gårdens traktor på den tiden när nästan allting annat sköttes med hästar.

Vad jag vill peka på är att det här industriintresset har levat i slakten hela tiden och det har varit naturligt att ge sig på och driva någoting och göra någoting. Jordbruket var ju som jag sade en viktig sak utav gammalt och när pappa Carl kom hit så låg han i framkant på jordbruket också. Och vi kan ju nämna att Norrlands första skördetröska körde igång här ganska tätt efter kriget. [Ulla: Det vet Sofie, hon har skrivit ett skolarbete om det. Sofie: 1947.] Och det skojiga med det, det var att vi hade ju då också resurserna, så att det som på morgonen vajade på åkern, det skördades med tröskan på dagen, och på eftermiddagen maldes det i kvarnen som då fortfarande fungerade, och mamma Sara tillagade

korngrynsgröt på kvällen. [Ulla: Inte bara det. Ifrån kvarn så fick mamma och jag och några till upp i påsar detta nymalda kornmjöl och delade ut till alla arbetarna så att på kvällen kunde alla koka sin egen kornmjölsgröt av det korn som hade växt på morgonen, och det var lika till alla familjerna. Och det var typiskt mamma Sara, just det där att tänka på arbetarna.]

Sen så avvecklade Carl ju mjölken [Tage: 1958], som de flesta stora gårdar gjorde, och då drog han igång med får [Tage: 1960], nere i parken bland annat. Och han byggde upp ganska snabbt Norrlands största fårbesättning, byggd på gotländska får, och han lade ner mycket kraft på att åka över till Gotland och välja ut baggar och sånt, och vi tog hand om skinnen och gick till Tranås med skinnen etc. Han höll inte på så många år med fåren [Tage: 9 år], så det var rätt kort men han gjorde en satsning som var ganska stor. [Ulla: Och det var mycket viktigt att det var fina får med fin ull, och den sålde han sedan till Wålstedts i Dala-Floda; de finns fortfarande och de tar bara den absolut förstklassigaste ullen som finns i Sverige, och det var viktigt för honom.] Det är lite grand som ett tecken på att jordbruket låg så gott det gick i framkant på utvecklingen här också.

Fjärde januari 1954 kom den stora stormen. Vi pratar om Gudrun och sånt där nere i södra Sverige, men det var småpotatis jämfört med vår storm här uppe. Det var ju också en ansträngning för pappa. Då plockade han hit sågverk, så att vi hade egen såg i ett par år [Ulla: Tre år. De kom från Älvdalen.] Pappa ordnade och exporterade virket på båt till Tyskland ifrån sågen här. Där kom de gamla släkttraditionerna in.

Tage känner väl igen namnet Alderholmen. Så sent som igår så pratade jag med en arbetsledare från Gävle som ringde mig och ville göra upp om leverans av halmen till höstens stora halmbock i Gävle, och när jag frågade var jag skulle leverera den i år så sade han: Du ska leverera den ute på yttersta spetsen på norra kajkanten på Alderholmen. Och det var rätt skojigt för jag minns ju när jag var med min pappa Carl ute på kajkanten på Alderholmen på 40- eller 50-talet någon gång och vi besökte ett av de stora lagerhusen där ute, och det var lagerhuset som var kvar ifrån Elfbrinkarnas rederitid. Sen vet jag inte om han redan hade sålt det eller sålde det, men då hade vi fortfarande förbindelsen med det lagerhuset ute på Norra Alderholmen. Det var lite skojigt att tänka på det igår när jag fick telefonsamtalet och visste att jag skulle hit idag.

Vi kan också nämna att det här med kraftstation har varit en stor grej också för pappa Carl. Han jobbade i många år på att både bygga ut och ersätta den gamla kraftstationen från 1905; den blev så småningom lite gammal och renoverades ordentligt. Där finns ju historier om hur vår broder Olof retade teknikerna som höll på och installera turbinerna när han talade om för dem: "Det där kommer ju att gå baklänges". "Ut, unge!" Men två dagar senare så hade de vänt på dem i alla fall. Och sedan så engagerade pappa sig hårt i att bygga en ny kraftstation, och det blev ju så småningom då byggt upp vid Hälleströmmen.

Då tycker jag att jag har svept igenom någorlunda tiden fram till att Tage har tagit över här.